

Н. Бем

***МОРАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО
СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ***

1932 – 1933 роки – це чи не найжахливіші сторінки в історії українського народу. Утвердження в УСРР тоталітарного ладу супроводжувалося нечуваними акціями упокорення, широкомасштабними репресіями, застосованими до українських селян, оскільки вони здебільшого були незгодні з політикою більшовицького режиму. Внаслідок цієї політики було згублено, приречено на зубожіння та вимирання мільйони сільського населення.

На сьогоднішній день українські вчені провели значну роботу з вивчення нових документів і переосмислення історичних процесів, що відбувалися в українському суспільстві наприкінці 20-х – початку 30-х рр. та підготували чимало монографій, аналітичних статей, брошур, статистичних розвідок тощо. Рубіжною у процесі розроблення концепції суцільної колективізації в УСРР стала монографія С.В. Кульчицького “Ціна “великого перелому””¹, в якій були узагальнені нові підходи та оцінки. Найбільш помітними серед інших є дослідження істориків В.І. Марочка, С.С. Діброви, В.М. Даниленка, О.І. Ганжі, Г.В. Касянова, Ю.І. Шаповала, І.І. Винниченка, А.Ф. Куліша². Сьогодні ми маємо змогу ознайомитися з бібліографічним покажчиком величезного масиву літератури, яка присвячена проблемі голодомору, цей покажчик нараховує 6 тис. 338 публікацій³.

Важливим у контексті формування повної наукової картини історії колективізації є відображення голодомору у свідомості українського селянства. У цьому напрямі вітчизняна історична наука також вже має певні надбання. Серед перших наукових доробок з означеної проблеми варто виділити розвідку С.В. Кульчицького і Є.П. Шаталіної “Процес розкуркулення 1929 – 1932 рр. очима селян”⁴, яка побудована на основі аналізу письмових скарг хлібовиробників до партійно-державних установ.

Історії протидії українського суспільства за часів тоталітарного режиму присвячена монографія М.Т. Безотосного “Україна в добу сталінщини: історія опору”⁵, автор якої дійшов висновку: “...утвердження сталінської системи зовсім не було схожим на шлях переможців, а скоріше схожим на важкі, виснажливі битви зі слабким, але відчайдушно чинившим опір противником”⁶.

Різні спектри політичних настроїв військовослужбовців частин і з’єднань Українського військового округу в 1932-1933 рр. дослідила Л.В. Гриневиц у статті “Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні”⁷. Г. Капустян у публікації “Голод і селянська ментальність”⁸ розглянула, яке місце у селянській ментальності відводиться голоду та який відбиток він залишив в усній народній творчості. На морально-психологічний стан голодуючого селянства, коли внаслідок нечуваного голоду люди втрачали здатність відчувати свою людську сутність, звернула увагу Є.П. Шаталіна у статті “Голодомор: соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні аспекти”⁹.

Чимало важливих проблем, які ще недостатньо досліджені історико-психологічною наукою, сформулював С. Дровозюк у

статті “Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932 – 1933 рр. в українській історіографії”¹⁰.

У 2003 р. вийшло з друку надзвичайно солідне видання “Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки”¹¹, підготовлене дослідниками Інституту історії України НАН України, в якому системно розкриваються його витоки, аналізується механізм творення терору голодом, простежуються руйнівні наслідки цього страшного лиха для українського народу. Ряд параграфів дослідження є особливо цінними для дисертанта, оскільки безпосередньо торкаються означеної проблеми.

З новітніх регіональних досліджень історії колективізації та голоду в Україні, які торкаються проблеми політичних настроїв селянства, варто виділити праці В. Шкварчука “Из-под грифа “Совершенно секретно”¹² й І.В. Рибачака та А.Ю. Матвеева “Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині”¹³.

Відкриття архівів створило нові можливості і для роботи іноземних вчених. Накопичений матеріал та досвід призвели до вельми цінних результатів, серед яких слід назвати дослідження селянського опору насильницькій колективізації Л. Віоли “Селянські повстанці за часів Сталіна: Колективізація та характер супротиву селян”¹⁴ монографію Г. Костюка “Сталінізм в Україні: генеза і наслідки”¹⁵, в якій доводилося, що на початку 30-х років вирувала війна більшовицької влади з українським народом; книгу італійського ученого А. Граціозі “Велика радянська селянська війна: Більшовики і селяни, 1917 – 1933”¹⁶. Аналізові умонастроїв української спільноти у ХХ ст. присвячена монографія Б. Кравченка “Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.”¹⁷. Цікавими з огляду на означену проблему є статті Д. Мейса¹⁸.

Мету даної статті авторка вбачає у висвітленні політичних настроїв селян у 1932 – 1933 роках, аналізові документів, що розкривають реакцію селян на терор голодом, до якого вдався сталінський режим.

Джерельну базу роботи склали в першу чергу архівні документи: резолюції спеціальних нарад ЦК ВКП(б), довідки інформаційного відділу ЦК КП(б)У, постанови і доповідні записки партійних органів щодо стану сільського господарства та настроїв на селі; повідомлення ДПУ про “негативні прояви” в Україні; спецповідомлення ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) щодо політичних настроїв в УСРР та ін. Вивчались також матеріали преси, звіти редакторів газет про політичні настрої на селі, селянські листи,

телеграми тощо, які не потрапили на шпальти газет. Важливим джерелом стали спогади та свідчення людей, які пережили трагедію голоду.

* * *

На початку 1932 р., коли закінчилися їстівні припаси, заготовлені переважно на присадибних ділянках, в багатьох районах України почався повальний голод. А між тим у республіці тривали хлібозаготівлі. І хоча хліба не було вже навіть для їжі, газети нарікали, що “хлібні комісії послабили роботу” та вимагали відкрити “безпощадний вогонь по демобілізаційним настроям” хлібозаготівельників¹⁹. Дніпропетровська газета “Зоря – сталинець” у випуску, присвяченому перебігу хлібозаготівель у с. Сурсько-Литовське, писала, що роботу хлібних комісій “ні в якому разі не можна визнати задовільною”, оскільки впродовж другої п’ятиденки лютого з 6 ділянок, на які було розбито це велике село, зерно вдалося вилучити лише з двох²⁰.

У цей час суцільний голод з численними смертельними випадками охопив уже 44 райони України. Його жертвами стали 144 тис. чоловік і припинився він лише влітку 1932 р.²¹, коли достиг новий урожай.

Архіви зберегли чимало документів, в яких очима активістів і селян, які нейтрально ставилися до влади, зображені картини голоду. Це, в першу чергу, листи, звернення, заяви, просякнуті тривогою, болем та благаннями звернути увагу на страждання голодних людей.

З 1 січня по 22 квітня 1932 р. до ЦК КП(б)У надійшло 115 листів, у тому числі в квітні – 64²². Серед них були листи-запити, в яких селяни наївно апелювали до самого Сталіна. Колгоспники з с. Горби Глобинського району на Кременчуччині писали: “Шановний т. Сталін, чи є закон Радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми, колгоспники, не маємо уже з 1 січня 1932 р. в своєму колгоспі ні фунта хліба. Тепер не тільки Горби, а взяти треба Глобинський і Семенівський райони, де поголовний голод серед народу. Ми, колгоспники, і вирішили спитати – що буде далі? Постає питання, як ми можемо будувати соціалістичне будівництво народного господарства, коли ми приречені на голодну смерть...”²³

Лист викривального змісту до ЦК КП(б)У надіслав 6 квітня 1932 р. М. І. Бездольний з с. Яловенково Харківської області: “Одноосібний сектор, середняки і бідняки, на яких так спирається радянська влада, це майбутні колгоспники, в нинішній час

розорені вцент... Села Київської, Дніпропетровської області... там ви побачите, що населення харчується однією картоплею і є місця, де взагалі вже пухнуть з голоду... Влада на місцях робить те, що їй забажається, а якщо потерпілий селянин і звертається у центр зі скаргою, то її залишають без уваги"²⁴.

Політичні зведення ненадрукованих, здебільшого анонімних, листів до редакції газети "Известия" рясніють не тільки прикладами голоду, від якого потерпали українські хлібороби, а й викриттям справжніх причин такого стану. З Конотопа надійшов такий лист: "Сьогодні я читав у газеті "Известия" про те, що Бернард Шоу не бачив голодуючих дітей. Я ж проїхав з Одеси до Москви та бачив на всіх станціях України тисячі дітей, опухлих від голоду, які тучами обступають пасажирів. І у вас вистачає зухвалості в центральному органі переконувати когось, що в нас все щасливо! Чим писати, краще б організували комісію надання допомоги голодуючим дітям України. Вони голодують тому, що в їхніх батьків відібрали до останнього пуда зерно. Страшно дивитися і не віриться, що на 15-му році Радянської влади це може бути"²⁵.

Коли продовольчі запаси у більшості селянських родин повністю вичерпалися, вони змушені були шукати будь-які засоби рятування. Намагаючись якось поправити своє становище, селяни вдавалися до продажу чи обміну родинних цінностей, особистого майна. За словами Р. Конквеста, "жінки видобували зі скринь святковий одяг, хустку, скатертину – все, що можна було обміняти на шматок хліба"²⁶. Для багатьох це було останнє джерело порятунку. Галина Б. з с. Муравійка Куликівського району на Чернігівщині згадувала: "Мати виносила до міста все: вишивки, рушники, скатертину. Вона віддавала їх практично задарма, щоб якось дотриматись до нового врожаю"²⁷.

Держава, насильно позбавивши селян хліба, подала їм рятівну "соломинку" – дозволила купувати його за валюту та золото через систему торгзину. На початку січня 1932 р. магазини торгзину діяли в Одесі, Києві, Маріуполі, Херсоні, Миколаєві, Вінниці, Шепетівці, Бердичеві, Житомирі, Бердянську, а восени 1932 р. існувало вже 50 таких магазинів у 36 містах України²⁸. Голодні люди вистоювали величезні черги і за безцінь віддавали свої коштовності, щоб купити хліба.

Іншим засобом рятування від голоду були поїздки селян до російських та білоруських міст та сіл, де вони також намагалися виміняти своє майно на хліб. Стражденний вигляд українських селян шокував росіян та білорусів, про що наочне уявлення дає

політичне зведення ненадрукованих листів до газети “Известия” у лютому – березні 1932 р. І. Литвинов з с. Лобовки Новооскольського району Центрального Чорноземного округу писав: “По всьому нашому району кожен день цілими обозами їздять українські голодуючі селяни, колгоспники та одноосібники, за якийсь шматок хліба вони віддають усе своє барахло, як то: взуття, одяг і все що є. Коли їх запитуєш, чому ви голодуєте, – вони відповідають: “Врожай у нас був добрий, але Радянська влада доти “заготовляла” наш хліб, доти доводила свої плани та завдання до нас, доки не залишилися без фунта хліба”... Я сам робітник, комсомолец з 1928 р. і дивуюся, чи може таке бути, щоб Україна голодувала, якщо добрий урожай?”²⁹.

Білоруські робітники Петров, Савін і Кудук писали до ЦК КП(б)У 15 липня 1932 р.: “Коли це було, щоб Україну Білорусія годувала. Були гірші роки, але Україна годувала Білорусію, а тепер навпаки. Білорусія не проти допомогти українським колгоспам і трудящим селянам організованим порядком, а не таким, як тепер відбувається, що Білорусією через українців не можна ні пройти, ні проїхати, як на підводі, так і на дорогах. Всюди безліч голодних, обірваних українців, які валяються на вулицях містечок Білорусії...”³⁰

Деякі селяни в пошуках поживи ладні були іти на злочини, грабуючи своїх односельців. Комсомолец Пастушенко з с. Полонисте Бабанського району Вінниччини 10 лютого 1932 р. писав Й. Сталіну: “Ввечері не можна вийти в село, б’ють камінням, скидають чоботи, в кого є, населення босе, голе, голодне, діти не відвідують школи, теж босі, голі і голодні...”³¹

Щоб вижити, селяни були змушені різати та споживати останню худобу, наражаючись при цьому на сувору кару. Зокрема, за таємний забій худоби у період з 30 липня 1931 р. по 1 травня 1932 р. адміністративним відділом Голованівського району Одеської області на 226 господарств було накладено 14 тис. 728 крб. штрафів. Чимало оштрафованих селян не могли збагнути, що подібні дії представників влади не помилка, а втілення у життя настанов “робітничо-селянської” влади. Тільки з 1 січня по 25 травня 1932 р. до президії Голованівського райвиконкому надійшло 129 скарг про неправильне штрафування³².

Навесні 1932 р. селяни були змучені та пригнічені, разом з тим у їх настроях спостерігалися деякі відмінності. Частина населення, відданого „робітничо-селянській владі”, вперто намагалася пояснити причини голоду розгнuzданістю місцевих

керівників. Селянин С. Клименко з околиці Заріччя поблизу Білої Церкви навесні 1932 р. писав секретареві ЦК КП(б)У Зайцеву: “Я не вірю, щоб більшовики знущалися над працюючим людом. Це пани. Це ще гірше від панів. Це якісь невідомі до цього часу дикуни... Одноосібні господарства зруйновані, колгоспи існують на папері, бо хіба це можна назвати колгоспом: сотня чи півтори замордованих коней, купа поламаного реманенту, комори і різні будівлі для зберігання врожаю – порожні... Революцію потоптано, святу назву революції заплямовано, почесне ім'я більшовик зганьблено і осміяно”³³.

Хоча частина українського селянства була схильна у всіх бідах звинувачувати місцевих працівників, більшість вже зрозуміла, що до страшного лиха призвела саме сталінська політика в аграрному секторі. Такі селяни не скаржились и не благали, а весь свій гнів, злість, лайки виливали в агресивних листах-прокльонах, розмовах поміж собою, вигуках під час зборів та сходів.

Наприклад, навесні 1932 р. у селах Уди, Золочів, Перевозівка, Сотенний-Козачок Золочівського району Харківської області з натовпу лунали вигуки: “Доволі нас годувати політикою”, “Колгоспи довели нас до голодної смерті”, “Геть радянську владу, давай царя!”³⁴ Коли 5 травня 1932 р. в с. Ксендзівка Уманського району приїхала агітбригада, то колгоспники зірвали культвечір, критикували керівників держави, зокрема Сталіна, за організацію непосильних хлібозаготівель³⁵.

Після “нового піднесення” колгоспного руху, про яке ще восени 1931 р. звітувало партійне керівництво, вже з кінця 1931 р. повсюдно спостерігалися масові виходи з колгоспів. На початку 1932 р. ці тенденції посилювалися, “масовий відлив” вже не можна було ні замаскувати, ні приховати. Селяни тікали з колгоспів, зростало стихійне відхідництво. Серед основних мотивів своїх дій вони називали “продовольчі труднощі”, “низьку оплату праці” в колгоспах. Тільки в січні 1932 р., за зведенням ОДПУ, в міста та промислові райони відійшло 126 тис. 720 українських селян³⁶. У січні–лютому спостерігалися також непоодинокі випадки ліквідації колгоспів. За інформацією Наркомзему СРСР в Україні в цей час було розпущено близько 80 колгоспів “без узгодження з крайовими організаціями”. Найбільше випадків зафіксовано в Полтавському (30), а також Зеньківському, Білозерському, Любашівському районах³⁷.

Незадоволення сталінською політикою в галузі сільського господарства викликало напружений політичний стан у Молдавській автономній республіці, наслідком чого були емігрантські настрої поміж населення. Певна частина селян здійснювала свої наміри. Так, на закритому засіданні бюро Молдавського обкому КП(б)У 29 березня 1932 р. начальник ДПУ оприлюднив таку статистику: в січні з Молдавії емігрувало 314 родин, в лютому – 423, а у березні – 503³⁸. Чимало селян намагалося перетнути кордон нелегально. У січні-березні 1932 р. органи ДПУ зафіксували, що перейти кордон АМСРР намагалося 1045 чол., 530 з них було затримано³⁹.

Типовими були настрої селян, які виявилися в молдавських селах під час весняної повені 1932 р. У порятунку людей брали участь загони прикордонників, червоноармійців та міліції, проте селяни не поспішали залишати свої оселі. Один з працівників Молдавського обкому в листі секретареві ЦК КП(б)У В. Строганову писав, що “селян доводилося виселяти майже силою за допомогою зброї”. Вони поводитись дуже активно: сміялися, лаялися, проклинали владу, і, нарешті, вклонялися до землі, дякуючи, вочевидь, богам за стихію, що перешкодила планам більшовицького режиму⁴⁰.

Навесні 1932 р. довготерплячий український народ був знесилений та виснажений. Навчена гірким досвідом 1930 р., більшість селян вже не бачила порятунку. Проте документи показують, що і в цих умовах в Україні були осередки активних дій проти влади. Так звані “продовольчі затруднення”, що фактично свідчили про голод українського села, призвели до нового спалаху виявів селянської непокори. Таємно-політичний відділ ОДПУ підготував аналітичну довідку щодо перебігу колективізації та кількості масових виступів селянства у січні-березні 1932 р. в порівнянні з попереднім кварталом. У січні 1932 р. в УСРР було зафіксовано 45 масових виступів, у лютому – 34, у березні – 145. Загалом у I кварталі відбулося 257 виступів, в яких брали участь 23 тис. 946 чол. (У жовтні-грудні 1931 р. було зареєстровано 240 масових виступів і 7 тис. 440 учасників)⁴¹.

Навесні 1932 р. органи ДПУ простежили ще один мотив заворушень – українськими селами прокотилася хвиля виступів за повернення усупільнених корів. У 6 районах Одещини були зафіксовані випадки самочинного повернення худоби з колгоспів; під час масового виступу селянок Тетіївського району Київської області з колгоспної ферми було розібрано 250 корів⁴².

У січні–травні виступи селян мали здебільшого характер голодних заворушень, групових та масових зібрань біля сільрад з наполегливими вимогами надання їм продуктів харчування. Такі волинки нерідко виливалися в активні дії натовпу, самовільний розбір продовольчих та насінневих запасів в колгоспах та всипищах. У довідці Таємно-політичного відділу ОДПУ, в якій аналізувалися “негативні явища на селі”, підкреслювалося: “Кількісне зростання числа масових виступів супроводжується також збільшенням антирадянської активності виступаючих і організованістю виступів”⁴³.

Привабливим об’єктом для нападів голодних селян були ґуральні, адже часто сировина для них зберігалася просто неба на території залізничних станцій. “Волинки на ґрунті розтягання кукурудзи на винокурних заводах” від початку 1932 р. й до середини травня були зафіксовані на 13 ґуральнях України⁴⁴. Навесні 1932 р. зросла їх масовість та організованість. Так 14 квітня 1932 р. за участю мешканців 13 сіл Золочівського району Харківської області, серед яких були селяни з сіл Вільшани, Петрівка, Пересічна, Лютівка, Кут та ін., виникло заворушення. Двотисячний натовп направився до Івашківського ґурального заводу, щоб розібрати зі складів зерно. Ніякі вмовляння та постріли в повітря не могли зупинити голодних людей, які, відбиваючись палицями від озброєного загону, розтягли 2-3 вагони кукурудзи⁴⁵.

З 5 по 12 травня 1932 р. смутою були охоплені 15 сіл Чорнухинського, Миргородського, Лубенського районів Харківської області. Загалом в актах непокори брало участь 3-4 тис. чоловік, 60-70 відсотків учасників були жінки. У селах, розташованих упродовж залізничного шляху від ст. Полтава до ст. Пирятин, напередодні 1 Травня розповсюджувалися листівки контрреволюційного змісту, що закликали братися за зброю та боротися за хліб і волю⁴⁶. В селах Попівка, Хомутці Миргородського району повстали, зорганізувавшись у загони по 20-25 чол., напали на будинки сільських активістів, голів сільрад, вчителів. У с. Попівка лунало гасло: “Ліквідувати колгоспи як клас”, у зв’язку з чим селяни звали розібрати усупільнене майно, порізати корів, а м’ясо розподілити між колгоспниками. Настрої селян характеризували такі заяви: “Місто забрало весь хліб і жиріє”, “Пани керують нами”, „Радянська влада обдурила селян”⁴⁷.

Незважаючи на постійний репресивний тиск, ще не були остаточно винищені ті селяни, які чинили активний спротив владі.

Зі зброєю в руках захищали своє право господарювати на своїй землі селяни Вінниччини. З 15 грудня 1931 р. по 28 квітня 1932 р. в області було зафіксовано 37 терористичних актів, з них 8 вбивств і 26 підпалів⁴⁸.

Посівну кампанію навесні 1932 р. сталінський режим здійснював, долаючи затятий опір селян, підсумки якої було підбито на III Всеукраїнській партконференції. Ігноруючи настрої, що виявляли селяни, С. Косіор доповів: "...Україна, як і цілий Радянський Союз, остаточно уґрунтувалася на соціалістичному шляху, ... в особі колгоспів і радгоспів ми маємо на селі міцну, непохитну опору"⁴⁹. Щоправда, з-поміж "труднощів" називалися такі негаразди: "Тепер, в багатьох районах ви можете побачити десятки га землі, що їх цього року ніхто не засіяв"⁵⁰.

На конференції йшлося і про майбутню хлібозаготівлю: "до безумовного виконання" було прийнято постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 липня 1932 р., згідно якої хлібозаготівельний план України з урожаю 1932 р. визначався по селянському сектору в розмірі 356 млн. пудів⁵¹.

Хлібозаготівельний план справив на українських селян гнітюче враження. Але колгоспні селяни, маючи сумний досвід попередніх років, змушені були на зборах „голосувати за план”, при цьому часто вони висловлювали свою незгоду з обсягом планових завдань. Уповноважений ЦК КП(б)У І. Кулик після обстеження ряду сіл Троянівського району Київської області 9 серпня писав у доповідній: "Настрої довкола плану на селі дуже важкі. Здебільшого голосують за план, але з тим, щоб його не виконувати. Доводиться часто-густо чути такі заяви: "Краще самі заберіть у мене весь урожай, однаково голодуватиму, але хоч у БУПРі не сидітиму за те, що не виконую план"⁵².

Влітку 1932 р. особливо посилилися заклики про вихід з артілей. Селяни, на практиці зазнавши всіх "переваг колгоспного ладу", робили відчайдушні спроби повернутися до індивідуального господарювання, наївно сподіваючись на можливість знову одержати свою землю і працювати на ній з хліборобським ентузіазмом та натхненням.

Секретар Харківського обкому партії Ф.Голуб у записці секретареві ЦК КП(б)У В.Строганову від 25 липня доповідав про посилення потягу селян до індивідуального господарювання. В ряді районів області подання заяв набуло масового характеру і часто супроводжувалося самоправним розбором худоби та вимогами колгоспників виділити їм землю, а також реманент. У

Великобубнівському районі було подано 1500 заяв і розібрано 600 коней, у Великописарівському - теж 1500 заяв, у Гадяцькому – 1000 заяв, у Чорнухинському – 1300⁵³.

Практика подання заяв про вихід з колгоспів набула значного поширення і на Вінниччині. За обліком обкому партії, від середини червня до 10 липня у 52 районах області було зафіксовано 10079 заяв колгоспників про бажання знову повернутися до індивідуального господарювання. Найактивнішими в цьому плані виявилися такі райони: Бершадський – подано 1094 заяви, Томашпільський – 535, Могилівський - 857, Джулинський – 700⁵⁴. У Монастирищенському районі впродовж першої половини червня поступило 60 заяв, а от у першій декаді липня – 558⁵⁵. Повідомлялося, що серед тих, хто подав заяви були й активісти, які мотивували свої дії “неподобствами в колгоспах”, зволіканнями з проведенням розрахунків за працю. Так, у Барському районі заяви надійшли від колгоспників-ударників, які виробили по 150-200 трудоднів, проте колгоспи з ними не розраховалися ще за минулий рік⁵⁶.

У довідці Вінницького обкому наводилися найбільш характерні висловлювання хліборобів, якими вони супроводжували свої заяви. У с. Дублянки Антонівського району селяни нарікали: “Одноосібникам живеться краще, ніж колгоспникам. Хліб забрали, а ми зараз голодуємо. В разі, як не буде забезпечено нас хлібом – вилучить з колгоспу”. Колгоспники села Серединка Джулинського району дійшли висновку: “Виходимо з колгоспу, бо ця система себе не виправдала і ми бідуємо”⁵⁷.

Характерною реакцією селян у зв'язку з поданням заяв про вихід з колгоспу було поширення чуток про “скасування і розпуск” колгоспів, про закріплення землі за одноосібниками, про приховування місцевою владою урядових законів щодо ліквідації колгоспів. Часто, щоб підсилити враження від “новин” та роздмухати пристрасті, селяни оперували “фактами” про те, що у такому-то селі, районі вже втілені в життя “нові закони”. “Всі колгоспні землі переходять у розпорядження військового відомства, а той, хто не подасть заяву про вихід з колгоспу протягом місяця, залишиться без землі”, – гомоніли в Антонінському районі. Селяни с. Радощівка Славутського району простодушно інформували: “Є постанова Англії та Франції про ліквідацію у нас колгоспів”⁵⁸.

Схожі події розгорталися й у Волочиському районі Вінницькій області. Селяни поспішали вийти з колгоспу, сподіваючись зібрати врожай індивідуально та забезпечити себе хлібом.

Колгоспник-бідняк Н. Попович з с. Сарнів у своїй заяві про вихід з колгоспу виклав, що його родина – змучена голодом, проте коли жінка звернулася до голови колгоспу за допомогою, останній замість помочі “порадив”: “Беріть своїх дітей, соліть і їжте”. А між тим Никифор Попович у 1931 р. виробив 487 трудоднів⁵⁹. Покидали працю в колгоспах і селяни інших сіл району. У селах Криштолівка, Мислова, Бакиївка фіксувалися випадки свавільного розбору коней та реманенту колгоспниками⁶⁰. У с. Велика Бубнівка на 30 червня 1932 р. було подано 50 заяв про вихід, у с. Криштолівка на 2 липня – 22 заяви⁶¹. 8 серпня 1932 р. до сільради с. Користова прибув натовп із жінок, в якому було близько 150 чол., з вимогами відвести їм індивідуальні ділянки землі⁶².

В “Огляді матеріалів, що надійшли до ЦК КП(б)У”, який за змістом можна датувати не раніше ніж 15 липня 1932 р., зверталась особлива увага на жадання селян вийти з колгоспів, яке в ряді районів Київської, Вінницької та Харківської областей заволоділо масами. За неповними даними, у Вінницькій області на 10 червня, як вже зазначалося вище, було зареєстровано 10079 заяв, у Харківській тільки за червень – 3792, у Київській за цей же місяць – 3325⁶³. Відзначалося, що в липні ці тенденції посилювалися. У звіті наводилися і окремі факти повної ліквідації колгоспів за ініціативою селян: це колгоспи ім. III Інтернаціоналу Радомишльського району, с. Новодмитріївка Новобузького району, с. Яхницьке Лохвицького району. На полях документу було дописано: “За першу декаду липня (відповідно до даних місцевих органів ДПУ) подано 13743 заяв. З них: у Вінницькій області – 7720, Харківській – 3579, Київській – 1377⁶⁴”.

Масові виходи з колгоспів відбувалися впродовж усього 1932 року, проте пік цих виходів припав на перше півріччя, упродовж якого кількість колективізованих господарств в УСРР скоротилася на 41,2 тис.⁶⁵. Великомасштабний відлив з колгоспів зривав всі плани Колгоспцентру та Наркомзему, адже ними передбачалося до весни 1932 р. колективізувати 69% господарств⁶⁶. Так українські селяни “підтримували” заходи держави в аграрному секторі всупереч тому, що 1932 було оголошено „роком завершення суцільної колективізації”.

Незадоволення селян зростало. Майже в кожному зведенні ДПУ УСРР, ОДПУ про становище на селі влітку 1932 р. йшлося про “погіршення політнастроїв колгоспників і одноосібників”,

“зростання неорганізованого відхідництва”, “масові виходи з колгоспів”, “самоправне захоплення та розділ землі та посівів”.

Так, у спецповідомленні Секретно-політичного відділу ОДПУ від 29 червня 1932 р. зверталася увага на наміри колгоспників Кодимського та Балтського районів АМСРР самочинно косити хліб, як тільки він достигне. У с. Федорівка Кодимського району колгоспники-бідняки Шур, Голойчук та інші в бесідах з селянами висловлювали такий умисел: “Тільки-но дозріє хліб, ми підемо в поле і будемо жати на харчі”⁶⁷.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. розпочались у серпні. У цьому місяці було заготовлено 47 млн. пудів хліба. Щоб зберегти вирощений урожай і уникнути втрат, постанова “Про збиральну кампанію 1932 р.” вимагала запроваджувати скиртування, адже своєчасно скошений і заскиртований хліб міг тривалий час зберігатися в полі⁶⁸. Дозволялося також під час обмолоту видавати колгоспникам аванси в обсязі 10-15% фактичного обмолоту хліба.

Однак ця постанова ніяк не вплинула на ставлення хліборобів до праці в колгоспі. У спецзведенні ДПУ від 22 липня 1932 р. про збиральну кампанію у Волочиському районі Вінницької області повідомлялося: “Село Сарнів: багато пшениці та ячменю перезріло на корені. Зерно сипиться. Немало хліба гине у покосах. Серед колгоспників у зв’язку з такою безгосподарністю – негативні настрої (багато з них не одержали авансів, потребують хліба)”⁶⁹. Далі зазначалося, що аналогічна ситуація спостерігалась у селах Копачівка-1, Купіль, Холодець, Тарноруда, Яхнівці, Ожинівці⁷⁰.

Якщо перший хлібозаготівельний місяць був відносно успішним, то надалі витискати хліб з України ставало все важче. М. Хатаєвич 2 листопада 1932 р. на Харківській обласній партійній нараді керівників районного рівня доповів: на 1 листопада в Україні заготовлено 152 млн. пудів хліба. “Для оцінки такого стану хлібозаготівель, – говорив він, – потрібне значно сильніше слово, ніж “незадовільно”. Такий катастрофічний перебіг хлібозаготівель створив реальну загрозу виконанню всього річного плану”⁷¹.

Широке застосування “конвеєрного засобу” збирання врожаю, за яким хліб, минаючи колгоспні комори, вивозився на хлібозаготівельні пункти та елеватори, практика встановлення додаткових (як правило, необґрунтованих) завдань хлібоздавання, підривали економіку колгоспів.

Громадське виробництво швидко деградувало. Поширилися “крадіжки” та “розбазарювання” колгоспної продукції. Про факти масового зрізання та підбирання колосків у Великолепетиському районі Дніпропетровської області сповіщав 12 липня уповноважений ЦК КП(б)У з хлібозаготівельних питань. “Це відбувається, – писав він, – при пасивному ставленні з боку колгоспників, правління колгоспів, сільрад... Колгоспні маси не організовані та не нацьковані на грабіжників ланів”⁷². Разом з тим він визнавав, що селян на подібні дії штовхали реалії життя, вони зневірилися в тому, що отримають зароблену частину врожаю. А зволікання хлібозаготівельних організацій з видачею натуральних авансів сприяло таким настроям⁷³.

Замість відмови від порядків, які змушували колгоспників красти власну продукцію, очолювана Сталіним партійно-державна верхівка стала на шлях репресій. ВЦВК і РНК СРСР 7 серпня 1932 р. прийняли постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності”. Сталін добре усвідомлював характер запропонованих ним каральних заходів, він сам навіть вжив термін “драконівський” закон. А поплічник Сталіна Л. Каганович в лютому 1933 р. у доповіді на I Всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників з пафосом заявив, що це “великий закон. Такі закони живуть десятками і сотнями років”⁷⁴.

Селяни сприйняли цю постанову інакше. “Антирадянські елементи”, за документами ДПУ, пояснювали, що вони змушені красти, що “життя стає неможливим”, що “ніде взяти хліба”. Проте мотиви поведінки селян не бралися до уваги. За даними Наркому юстиції СРСР М. Криленка, менш ніж за п’ять місяців після прийняття вище згаданої постанови в СРСР було засуджено близько 55 тисяч чоловік, серед них до найвищою міри покарання – 2,1 тисячі (реалізовано близько тисячі вироків). Серед 20 тисяч засуджених куркульсько-заможні елементи складали 15 відсотків, колгоспники – 32, одноосібники – більше 50⁷⁵.

Негативне ставлення селян до заходів держави в аграрному секторі восени 1932 р. зафіксували зведені дані перевірки перебігу хлібозаготівель у 44 районах УСРР. Уповноважені ЦК КП(б)У обстежили 13 районів Дніпропетровської, 15 – Харківської, 8 – Київської, 4 – Вінницької, 4 – Одеської областей. З 280 підданих ревізії колгоспів незадовільний обмолот хліба був виявлений у 65 колгоспах, зрізання колосків - у 6, приховування хліба – у 64, перебільшення фондів – у 83, розкрадання – у 62⁷⁶.

Найбільш уперто опиралися хлібозаготівлям селяни-одноосібники, часто зустрічаючи співчуття або і підтримку з боку колгоспників. Вони скаржилися на недосів, несприятливі погодні умови. Серед одноосібників було чимало селян, які продовжували розраховувати на захист з боку органів правосуддя. Зокрема, у звіті дільничної прокуратури Голованівського району Одеської області відзначалося, що у вересні 1932 р. до прокуратури надійшло 153 скарги, серед них у 73 випадках селяни скаржилися на безпідставне занесення їхніх господарств до розряду куркульських та “незаконне” вилучення майна⁷⁷.

Частина селян не тільки сама саботувала хлібозаготівлі, але й вдавалася до агітації проти них серед односельців. Так, середняк Краснополянської сільради Зміївського району Харківщини С.М. Кренев за “розкладницьку роботу” в артїлі, що виявилась у засудженні планів хлібоздач і відмові їх виконувати, був оштрафований на 500 крб. Коли ж він не погодився сплатити штраф, оскільки вважав подібні дії незаконними, сільрада описала його майно⁷⁸. Газета “Соціалістичний буксир” від 23 жовтня 1932 р. знеславлювала “класового ворога” з волинського села Сінгури: “Трохимець Данило хоч по соціальному стану і середняк, але він куркульський натхненник, це він та його сім'я глузують з радянських законів, агітують проти хлібозаготівель, злісно ухиляються від виконання своєї контрактації”. Д. Трохимець був ув'язнений на півтора року й оштрафований на 300 крб.⁷⁹

Щодо позиції сільських комуністів, то, на думку М.І. Панчука⁸⁰, чимало з них робили кар'єру і тому прагнули будь-що виконати хлібозаготівельні завдання. Проте значною кількістю сільських комуністів рухало гаряче бажання допомогти своїм страждаючим землякам і вони ставали на захист прав хліборобів. За визнанням С.В.Кульчицького, ознайомлення з тисячами архівних справ переконало його, що тогочасних українських комуністів не варто переобтяжувати виною за голодомор 1933 р., адже „вони й самі нерідко гинули від голоду, або ставали жертвами репресій за „саботаж хлібозаготівель”⁸¹.

Секретарі всіх партійних обкомів з тривогою повідомляли центр, що сільські комуністи вважали хлібозаготівельні плани нереальними, намагалися аргументовано обстоювали свою позицію, чимало з них виявляло “прихований саботаж та пособництво класовому ворогові”. 12 листопада 1932 р. М. Хатаевич доповідав про стан хлібозаготівель в Харківській області: 10 секретарів партійних осередків та голів сільрад Диканського

району подали заяви, що план ними виконаний не буде⁸². Голова колгоспу “Великий Гай” Баштанського району Одещини 10 листопада заявив: “Розстріляйте мене, якщо візьмете хліб”. А голова колгоспу ім. Молотова цього ж району висловився ще відчайдушніше: “Хліб візьмете тільки через мій труп”⁸³.

Вивчення документів надає можливість побачити справжні масштаби репресій в Україні, оскільки виявилось, що значна частина місцевих керівників не мала бажання впроваджувати в життя сільськогосподарську політику партії. Тільки за листопад 1932 р. і п’ять днів грудня підрозділами ДПУ було заарештовано 1230 чоловік: голів колгоспів, членів правлінь, рахівників. Окрім того, було взято під варту 140 бригадирів, 265 завгоспів-вагарів, 195 інших працівників колгоспів⁸⁴.

Під час збирання врожаю атмосфера в українському селі набула особливої вибуховості. За повідомленням ДПУ, тільки в першій декаді липня 1932 р. у 56 районах України було зареєстровано 70 селянських виступів, у яких взяли участь 2 тис. 269 чоловік⁸⁵.

В цей час активізувалась і діяльність народних месників. Тільки в серпні у Вінницькій області було скоєно 19 вбивств⁸⁶. Сміливо протидіяли владі повстанські угруповання в Одеській області: у с. Нові Маяки Каховського району, с. Панчево Новомиргородського району, с. Гвоздівка Любашівського району⁸⁷. Шість місяців не могли піймати загони ДПУ озброєну групу в с. Обтов Кролевецького району Чернігівської області⁸⁸. Секретар Чернігівського обкому П. Маркітан повідомляв, що на території області “на ґрунті гострої класової боротьби у зв’язку з поточними господарчо-політичними кампаніями” з 1 листопада по 30 грудня було здійснено 48 терористичних актів, внаслідок яких 18 чоловік було вбито і 21 поранено⁸⁹.

Довільно визначені за принципом розкладки хлібозаготівельні плани, широке застосування примусу та адміністративного свавілля у ставленні до хліборобів, низькі заготівельні ціни – все це викликало соціальну й господарську апатію серед колгоспників, падіння продуктивності праці в колгоспах. Мемуарні джерела рясніють прикладами граничної безгосподарності в колгоспах, коли поля залишалися незасіяними, забур’яненними, вирощений на них урожай пропадав, а худоба гинула через брак кормів та поганий догляд⁹⁰.

Подекуди, щоб залишити у колгоспі частину врожаю, селяни уповільнювали роботу в полі, на токах, псували реманент. Ця

проблема висвітлювалася і на шпальтах газет. Так, 17 листопада 1932 р. газета “Радянське село” надрукувала замітку сількора артілі ім. Молотова Новоукраїнського району Одеської області. “Молотовець” розповідав, що велика молотарка в їхньому господарстві замість 800 пуд. на день намолочувала 34 пуд., на току панували “цілковита знеосібка, розгардіяш, безвідповідальність”, селяни розкрадали хліб⁹¹.

Колгоспники Лисянського району, дізнаємося з листа уповноваженого Київського обкому партії до П.Любченка від 22 жовтня, покинули роботу, твердо обстоюючи своє небажання працювати задурно: “Все літо працювали, толку ніякого, грошей не дають, а якщо і дають, то по 30 копійок за трудовень, цукру теж не дають”⁹².

Однією з пасивних форм спротиву хлібозаготівлям було приховування зерна від обліку, тому селяни намагалися користуватися послугами таємних млинів або виробляли борошно “дідівськими” засобами. В Одеській області станом на 15 грудня 1932 р. органами ДПУ було виявлено 264 млина, що здійснювали приватний помел, у Дніпропетровській – 39 приватних і 43 державних млинів працювали без дозволу комітету хлібозаготівель, у Вінницькій – відповідно 38 і 43 та харківській – 13 і 18⁹³.

У довідці агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У від 10 листопада 1932 р. про стан хлібозаготівель у Харківській області йшлося про те, що селяни нишком, за допомогою ручних пристроїв мололи зерно для своїх потреб. У Новосанжарівському районі були задіяні ручні жорна та ступи для обмолоту зерна. Такими пристосуваннями користувалися і селяни Червоноградського району, лише в одному селі під час перевірки було знайдено 250 жорен. В цьому ж районі працювало 115 млинів проти 17, дозволених відповідною обласною установою⁹⁴.

Українські селяни гостро передчували біду, що насувалася, і всіма правдами та кривдами відтягували виконання хлібозаготівель, не сподіваючись на обіцянки авансувати селян під час збирання хліба. Вони чинили значну протидію хлібозаготівельним органам, намагаючись приховати від них частину вирощеного врожаю.

У Баштанському районі Одещини хліб замурували в печі, зашивали у матраци, ховали у ями під скиртами соломи, закопували в діжках у землю і на тому місці сіяли тютюн. В цьому ж районі одноосібники вдавалися до таких хитрощів: 4-5 господарств разом виконували план одному селянинові, а потім свій хліб ховали на його подвір’ї як у надійному місці⁹⁵.

Незважаючи на загалом добрий урожай 1932 р., сільське господарство виявилось неспроможним забезпечити потреби промисловості й експорту в зерні навіть ціною зниження селянського споживання до злиденного рівня. Втрати під час збирання цього врожаю вперше позначилися на хлібозаготівлях. Потік зерна, який у попередні роки надходив на елеватори і державні зсипні пункти, перетворився на тоненьку цівочку. Як і до утворення колгоспного ладу, в країні вибухнула хлібозаготівельна криза. Різниця полягала лише в тому, що у 1928 р. хліб був, а криза обумовлювалася небажанням селян везти його на ринок. Тепер же запаси товарного колгоспного хліба розтанули у втратах.

Долаючи перешкоди, селяни продовжували тікати на виробництво. Уповноважений ЦК у Троянівському районі Київської області, аналізуючи мотиви відхідництва на виробництво, писав: “Є чимало випадків, коли колгоспники шукають роботу на стороні не тому, що їхня сила не потрібна в колгоспі, а через те, що не вірять у те, що зможуть прохарчуватися в колгоспі після виконання хлібозаготівель”⁹⁶.

Такі настрої українського села знайшли віддзеркалення в документах іноземних дипломатів. Вільям Стренг 31 жовтня 1932 р. у бесіді з Уолтером Дюранті відзначив: “Головна причина теперішнього розладу в сільського господарстві полягає в нестачі робочих рук і тяглової сили. Говорячи про людський фактор, варто згадати, що з 1929 року триває вплив населення з сільської місцевості. Певною мірою це пояснюється прагненням селян прилучитися до індустріального відродження країни. Часто вони перебираються в міста або з одного регіону в інший у пошуках кращих умов життя. Сільським трудівникам випала справді гірка доля: врожай, здобутий їхньою тяжкою працею, відбирають і вивозять невідомо куди, прирікаючи їх на голод”⁹⁷.

Особливо гострою проблема відхідництва була у селах Донецької області, на що звертав увагу верховників Г. Петровський. Залишення селянами землі він розцінив як “загальну тенденцію більшості сіл”. “Здебільшого, – писав Г. Петровський у листі від 15 листопада 1932 р., – залишає села молодь. У багатьох селах одноосібники, зберігаючи за собою землю, відмовляються її обробляти”⁹⁸. За обліковими даними Харківського обкому партії, які охопили 17 районів, у жовтні – грудні 1932 р. села покинуло 49 тис. 250 чоловік, серед них 16 тис. 634 колгоспника і 31 тис. 616 одноосібників⁹⁹.

Для боротьби з масовими виїздами селян з грудня 1932 р. було введено “внутрішній паспорт”. Його практичне застосування не давало можливості не тільки “куркулям”, але й бідним селянам переїхати до міста, зробити це без дозволу місцевих властей. Реакція селян на цей захід знайшла втілення в гірких іронічних виразах. Саме у цей час ВКП(б) у народі почали розшифровувати як “второе крепостное право большевиков”¹⁰⁰.

Радянська влада робила все можливе, аби замаскувати те, що люди, які своєю важкою працею вирощують хліб, не тільки позбавлені можливості їсти досхочу, але й гинуть від голоду. На шпальти газет майже не потрапляли публікації, які відображали всю глибину величезних проблем, з якими зіткнулися хлібороби. Газети всіх рівнів вміщували чимало нарисів, репортажів, дописів сількорів, присвячених передовикам села, які “натхненно вивершували” хлібозаготівельні завдання, безперервним потоком хлібних обозів вітали перемоги “на фронті індустріалізації”. Так, республіканська газета “За соціалістичну перебудову” від 9 жовтня 1932 р. славилу колгоспників, які “хвилею червоних хлібних валок” відзначили пуск Дніпрельстану¹⁰¹. Вшановувались селяни Роздільнянського району Одещини, які за ініціативою комсомольців на відзнаку пуску Дніпрельстану здали 5 тис. пудів хліба, колгоспники та одноосібники Кам’янського району АМСРР, які цій події присвятили заготівлю 600 підвід зерна¹⁰².

Проте, аналізуючи настрої селян в цей період, не можна відкидати офіційну пресу як джерело, бо крізь чисельні газетні гасла та заклики проступали ознаки кризового стану на селі, впертого опору селянства заходам режиму. Газети закликали: “Мобілізувати лють мас проти розкрадання громадського майна”¹⁰³; “Охороняймо від глитайні, спекулянтів та їхньої агентури кожен кілограм городини”¹⁰⁴; “Більше класової пильності проти куркуля в боротьбі за хліб, викоринити “черговість”, безперебійно везти хліб до зсипищ”¹⁰⁵; “Нещадно трощити куркульський саботаж хлібозаготівлі, примиренство до класового ворога”¹⁰⁶.

З метою впливу на свідомість селян, обласні та районні газети готували спеціальні випуски, які цілком присвячували перебігу „ударних” кампаній на селі. Так, газета “Радянська Волинь” 21 вересня 1932 р. висвітлювала посівну в с. Вереси, наставляючи: “Вересівці мусять змити з себе ганебну пляму – виконати свої зобов’язання перед країною”¹⁰⁷. Хлібозаготівлям у с. Сінгури було відведено кілька номерів газети зі спеціальною назвою “Соціалістичний буксир”. У випуску від 25 жовтня 1932 р. вимагалось: “Зі

всією більшовицькою рішучістю троццита куркульські махінації, боротися з утайкою посіву. Вирівняти фронт хлібозаготівель”¹⁰⁸.

Найбільш люто газетярі знеславлювали та погрожували “пролетарським судом” тим селянам, які насмілювалися виступати з критикою заходів радянської влади. “Соціалістичний буксир” від 23 жовтня 1932 р. “таврував ганьбою” “класового ворога” – селянина-середняка Д. Трохимця з с. Сінгури: “Трохимець Данило хоча по соціальному стану і середняк, але він – куркульський натхненник; це він та його сім’я глузують з радянських законів, агітують проти хлібозаготівель, злісно ухиляються від виконання своєї контрактації... Виїзна сесія міського нарсуду засудила Трохимця на півтора року ув’язнення та конфіскацію майна на 300 крб. на користь держави”¹⁰⁹.

Керівництво України не зуміло виконати хлібозаготівельних завдань. А втім Й. Сталін залишався непохитним щодо своїх намірів вичавити з республіки якомога більше. У цій ситуації в УСРР була відряджена надзвичайна заготівельна комісія на чолі з В.Молотовим. Вона не мала на меті, бодай найменшою мірою, зняти соціальне напруження в Україні, її діяльність стала наступним кроком в процесі послідовного розгортання репресивних заходів, які були застосовані до українського народу. Для покарання боржників по хлібозаготівлям комісією були запроваджені “натуральні штрафи”: конфіскувались останні мізерні хлібні запаси, а коли їх не виявляли, то забирали інше продовольство, яке знаходили під час обшуків. Це був, за визначенням С.В.Кульчицького, “свідомо здійснюваний терор голодом”¹¹⁰.

Стягнення цих штрафів часто супроводжувалось свавільними діями місцевої влади. Про те, як сприймалися селянами такі дії, згадував письменник Л. Копелев. Село Петрівці Миргородського району Харківської області: “Надсадно вили жінки, чіпляючись за мішки: “Ой, то ж останне! То ж дітям на кашу! Їй-богу, діти голодні будуть!” Голосили, падаючи на сундуки: “Ой, то ж пам’ять від моєї покійної матері! Рятуйте, люди, тут моє придане, ще ненадіване!” Я чув, як слідом за матір’ю лементують діти, заходячись, захльобуючись від крику. І бачив погляди чоловіків: злякані, благаючі, ненавидячі, тупо байдужі, згаслі під впливом відчаю або ж сповнені напівбожевільною злою хоробрістю”¹¹¹.

Хлібозаготівлі залишили господарства без зерна і це стало поштовхом нового масового виходу селян з колгоспів. Зокрема, восени 1932 р. у Київській області заяви про вихід подали 6 тис. 874, у Вінницькій – понад 10 тис., у Харківській – 9 тис. 973

чоловіки¹¹². Селяни вимагали повернення майна та худоби, але правління колгоспів кожен раз відмовляли, що викликало гнів та обурення трудівників.

Настрої довкола хлібозаготівель були вкрай негативними, а вжиті репресії не давали очікуваних результатів. Але й “винаходам” режиму не існувало меж. 11 листопада 1932 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У “Про заходи боротьби з куркульським впливом в колгоспах і в сільських парторганізаціях”, яка поряд з економічними санкціями передбачала і моральне лінчування. Колгоспи, що не справились з хлібозаготівельними планами, заносились на “чорну дошку”. Це означало для них припинення кооперативної та державної торгівлі, повну заборону колгоспної торгівлі, “перевірку й очищення колгоспів з вилученням контрреволюційних елементів – організаторів зриву хлібозаготівель”¹¹³, цькування на сторінках центральних та місцевих газет.

Постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня на Всеукраїнську “чорну дошку” було занесено 6 сіл (2 – з Дніпропетровської, 2 – з Харківської, 2 – з Одеської областей). Обласні установи “ухвалили” занесення 380 колгоспів та 51 села на чорні дошки “нижчої категорії”¹¹⁴.

Подання списків відсталих колгоспів супроводжувалося “рекомендаційними” листами. За які ж провини колгоспи потрапляли на “чорну дошку”? З Вінниці 22 листопада інформували ЦК КП(б)У: “Горячківка Крижопільського району. План виконаний на 59%. В селі був замах на активіста-хлібозаготівника. Село було верховодом у Тульчинській окрузі в 1930 році. Відоме всій Україні”¹¹⁵. У телефонограмі з Дніпропетровська йшлося: “Гаврилівка Межівського району. Село виконало план хлібозаготівель на 39%. Розкрито більш ніж 15 випадків приховування хліба в ямах, від 20 до 40 пудів в кожній. Процент виходу на роботу вкрай низький. 70% мешканців брало участь у збройному повстанні проти Радянської влади”¹¹⁶. Отже, автори характеристик керувалися не тільки економічним сенсом, а, насамперед, класовою формулою. Тож політичні настрої, які домінували в цих селах, враховувались в першу чергу.

В архівних справах ЦК КП(б)У збереглись порівняльні відомості про застосування репресій у хлібозаготівельних справах за 1930 – 1932 рр. (за даними 90% районів). Якщо під час заготівельної кампанії 1931 р. на 1 листопада було засуджено 26 тис. чоловік¹¹⁷, то на 1 грудня 1932 р. за розкрадання та приховування хліба та мірчука засудили – 36 тис. 641 чоловік¹¹⁸.

Джерелом інформації щодо морального стану селян восени 1932 р. є анонімні листи, що надходили до партійних та державних установ, редакцій газет тощо. Редакція Вінницької обласної газети одержала анонімного листа про перебіг хлібозаготівель у Барському районі. “Рікою лилися сльози, – пише дописувач, – крик і стогін чувся в кожному селі, але бригади не звертали на це уваги, трусили і конфіскували хліб... Бригада не минала жодної хати: ні хати куркуля, середняка, бідняка, сім’ї червоноармійця, вдови”¹¹⁹. У листі далі йшлося про немилосердне ставлення активістів не тільки до дорослих, а й до дітей. Незвані “гості” палили тютюн-самосад, діти кашляли на печі, батьки просили не чадити. “Виконаєте хлібопоставку, не будемо палити”, – відповідали¹²⁰.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. продовжувались і на початку 1933 р.

З 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. у селянському секторі було “заготовлено” 87 млн. пудів, серед одноосібників – 13,8 млн. пудів, у радгоспах – 17,6 млн. пудів. Загальна кількість хліба, вилученого державою з урожаю 1932 р., становила 261 млн. пудів¹²¹.

Навіть ті мізерні суми, які заробили колгоспники, вчасно не були їм виплачені. Наркоматом земельних справ УСРР було проведено обстеження, яке виявило, що в республіці на 1 лютого 1933 р. остаточно розподілили прибутки лише 22,7% колгоспів, а на 1 березня – тільки 35,7%.¹²² Наркомзем також повідомляв Політбюро ЦК КП(б)У про надзвичайно низьку вартість зароблених колгоспниками трудовнів. Так, у 16-ти колгоспах Томашпільського району Вінницької області вартість трудовня складала 27 коп., у 7-ми колгоспах Ямпільського та 25-ти Теплицького району тієї ж області – 14 коп. В окремих колгоспах за трудовень платили 3 копійки!¹²³

Кореспондент газети “Манчестер Гардіан” Малколм Маггерідж у репортажі від 27 березня 1933 р. розповів про свою зустріч з колгоспником, у минулому бідняком, з одного села на Київщині: “Він показав мені свою книжку з трудовнями. Йому платили сімдесят п’ять копійок на день. На базарі за сімдесят п’ять копійок можна купити півскибки хліба”¹²⁴. На запитання, чи краще зараз живеться, ніж “перед революцією”, той самий селянин відповів: “Багато, багато гірше. До революції ми мали корову та корм для неї, досить хліба, а часом і м’ясо. А тепер тільки картоплю й пшоно”¹²⁵.

В цей час на обширах України вже лютував голод. Його жахливі, руйнівні наслідки зафіксовані в численних документах, архівах, спогадах очевидців.

Звернемося до селянських листів, які не можна читати з байдужим серцем. Землероб артілі ім. Ворошилова Чубарівського району І. Панченко, звертаючись до ВУЦВКу, розповідав про свою родину з 6 осіб, яка виробила 950 трудоднів (в тому числі по 50 трудоднів заробили двоє школярів 4 класу), але, попри це, страждала від голоду. Сам господар, як переможець окружного конкурсу хліборобів 1928 р., одержав премію у 800 крб. і придбав худобу – бугая, свиней, овець, яких здав до громадського господарства під час організації артілі. “Працюю більше всіх, – писав І. Панченко, – але нема чого їсти. Думаю, що советська влада і комуністична партія не допустить, щоб цілою сім’єю умерти з голоду... що мені далі робити: чи помирати, чи як?”¹²⁶

Працівники районних відділів ДПУ фіксували випадки, коли голодували колгоспники, які старанно працювали і заробили чимало трудоднів. Подекуди сплески обурення та відчаю таких трударів виливались на колгоспних управлінців. Вдови Є. Стогул та А. Кас’янова з с. Роги Дубосарівського району, на рахунку яких було по 400 трудоднів, кричали в будинку правління: “Ми хотіли добросовісно працювати в колгоспі, а в результаті – ми з родинами голодуємо”¹²⁷.

За спецповідомленням заступника начальника ДПУ УСРР К. Карлсона від 16 лютого 1933 р. про “найважливіші прояви” в Україні у с. Плоске-Забузьке Голованіського району Одеської області, на зборах артілі ім. Блюхера колгоспники вигукували: “Раз держава забрала в нас хліб, то нехай тепер дає нам їсти та посівматеріал”. Інші заявляли: “Ми не бажаємо бути в колгоспі. Колгосп треба розпустити, адже люди пухнуть від голоду”¹²⁸.

Інформаційним сектором ЦК КП(б)У також таємно фіксувалися “небажані” виступи селян. У с. Ісайки Богуславського району Київської області селяни виявили власний підхід до аналізу дійсності, прямо вказуючи на справжніх винуватців їхнього розорення та лиха. Під час зборів один з колгоспників висловився так: “У сьогочасних труднощах винуваті керівники вищих органів радвлади, які примазались до партії, більшість яких теж самі петлюрівці та поміщики, котрі мстять населенню за пограбування їхніх маєтків у часи революції. Вищі органи радвлади побачили, що далеко і не туди заїхали, куди слід, навмисно доводять селян, аби вони розбігалися з колгоспів...” Його підтримала колгоспниця

Михайличенко: “Вищі органи влади побачили, що знищили та розгромили куркулів помилково, які працювали у своїх господарствах та постачали хліб, сало, м’ясо та інші продукти, а тепер нема вже з кого тягнути, перевели нас на старців, бо тепер знущаються над усіма голодними...”¹²⁹.

Селяни намагалися привернути увагу трудящих міста до свого жахливого стану, вдаючись, подекуди, до відчайдушних дій. 28 лютого 1933 р. в інформаційний сектор ЦК КП(б)У було направлене повідомлення, що до брами білоцерківського заводу ім. Першого травня було підкинута 6 трупів. Аналогічний випадок в цьому ж місті стався і біля заводу “Укрплодоовочі”¹³⁰.

Хлібороби писали своїм родичам та знайомим. Потік кореспонденцій, сповнених відчаю, болі, благань про допомогу, що негативно впливав на формування настроїв у робітничих колах, викликав занепокоєння керівників пролетарських центрів. Працівник Сталінського міського комітету КП(б)У М. Постоловський радив секретареві Донецького обкому І. Акулову: “... ми б вважали за необхідне обмежити можливість відправки та доставки таких листів, особливо в промислові райони”¹³¹.

Люди гинули один в одного на очах, а ті, кому вдалося вижити, на все життя зазнали моральної травми. Дослідник голодомору А. Куліш навів свідчення одного селянина про переживання свого батька-комсомольця, який разом із товаришами ходив по селах і встановлював напис “Вхід заборонено”, оскільки просто не було можливості поховати численні трупи¹³².

Чимало дослідників, серед яких А.Ф. Куліш, Є.П. Шаталіна, Є.Ю. Яценко, відзначають, що спочатку гинули хуторяни, найбільш працьовиті селяни, в уявленні яких ідеал життя був пов’язаний із вільною працею на своїй землі. Так, село Мачухи на Полтавщині з 2 тисяч родин втратило близько половини. А менші населені пункти цієї ж області, мешканцями котрих були, вочевидь, хазяйновиті селяни-одноосібники (хутори Сороки, Лебеді, Твердо хліби, Малолітка), знелюдніли повністю. Населення решти великих хуторів скоротилося десь на 75%¹³³.

22 квітня 1933 р. у листі до С. Косіора Г. Петровський визнавав, що одержує чимало анонімних листів з панічними настроями, лайками, різкою, пронизливою критикою¹³⁴. Автор однієї з анонімок перейшов від ввічливого привітання до гнівних дорікань і погроз: “Вчителі наші, що Ви наробили? Люди пухнуть, до чого ви доводите людей? Люди ловлять гав та горобців та їдять, їдять і дохлих коней, чи ви такі труднощі переносите?.. Ну, гад Сталін,

нехай бережеться. Уб'ємо, хоч як..."¹³⁵ Деякі дописувачі не стримувались і, якоюсь мірою, втішали себе нецензурними брутальними виразами.

Стан в сільському господарстві був настільки жахливим, що сталінське керівництво було змушене загальмувати темпи колективізації. На січневому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) хлібозаготівлі на кшталт продрозкладки були скасовані. 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами", за якою селянам тепер залишалась вся продукція, вироблена понад твердо визначену норму державних поставок.

Наприкінці січня 1933 р. "для зміцнення керівництва ЦК КП(б)У" на Україну прибув сталінський посланець П.Постишев. Саме П.Постишеву необхідно було забезпечити наповнення насінневого фонду республіки. Становище з посівним матеріалом було вкрай незадовільним. За словами С.Кульчицького, повна безвихідь ситуації змусила на Дніпропетровщині звернутися до абсолютно ненормального заходу – нагороди за донос. Кожний, хто вказував, де сусід приховує зерно, одержував від 10 до 15% виявленого як премію. 17 лютого цей "досвід" поширився на всю республіку у формі спеціальної урядової постанови¹³⁶.

До "вибивання" з українських селян залишків хліба залучили також "ідейно свідомих" червоноармійців та командирів частин Українського військового округу. За даними Політичного управління РСЧА навесні 1933 р. з їхнього числа було сформовано 186 бригад, зусиллями котрих було викрито 374 "ями" з посівматеріалом¹³⁷.

Наближалася посівна кампанія. Селяни були деморалізовані, проте декотрі партійні функціонери побачили в їх моральному стані позитивний перелам. Секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич, повернувшись з інспекційної поїздки в південні райони області, направив Сталіну докладного листа, в якому, зокрема, йшлося про настрої селян. Він писав: "Відчувається протверезіння після того розгулу та загострення власницької, дрібнобуржуазної жаги, якою була пройнята більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель"¹³⁸. А втім, зазначав керівник області, подібне "поліпшення" настроїв спостерігалось не повсюдно. Колгоспники Великотокмацького району повідомлення про надання їм державної насінневої позички сприйняли незво-

рушно, тут помічалась “особлива пришибленість і пасивність колгоспної маси”¹³⁹.

На початку 1933 р. у багатьох селян воля була зламана. Люди не були певні не тільки в тому, чи матимуть користь з плодів своєї праці, а і в тому, чи доживуть вони до сівби та до збирання врожаю. Середняк Ф. Кострицький з колгоспу “Допомога бідноті” с. Глубочок Бирзульського району АМСРР прогнозував: “Багато з нас сіяти не будуть, так як до посівної кампанії не доживемо, а померемо голодною смертю”¹⁴⁰.

У той час, коли голод в більшості регіонів України набув найжахливіших проявів, С.Косіор у листі до Й.Сталіна цинічно мізкував про те, що ще не всі селяни “засвоїли уроки” лиха: “Незадовільна підготовка до сівби саме у найбільш неблагополучних районах доводить те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму”¹⁴¹.

Весняна посівна кампанія 1933 р. була дуже важкою; знесилених, зневірених, помираючих від голоду людей примушували тяжко працювати. Повідомлення органів ДПУ з місць навесні 1933 р., не торкаючись основної проблеми, доносили інформацію про перебіг посівної кампанії: тяглова худоба виснажена, в полі працюють не всі колгоспники, норми засіву не виконуються. В інформаційному зведенні Городоцького райвідділу ДПУ Вінницької області від 22 травня 1933 р. говорилося, що в с. Слобода Кузьминська посівна проходить незадовільно, тяглова сила “зовсім пристає” (зморюється і не рухається – Н.Б.), засівають вручну, за виключенням кількох гектарів ячменю, норма засіву виконується на 45 відсотків¹⁴². Навіть у такій ситуації деякі селяни висловлювали своє бачення з приводу свого непоказного становища. Колгоспна бригада І.Чорного з с. Немиринці Городоцького району Вінницької області під час обідньої перерви у полі вела таку розмову: “Дурні, що задарма працюємо, а їсти не будемо. Не йдеш на роботу – штрафують і тому бояться... аби не боялися, вони нічого б не зробили”¹⁴³.

Партійна влада “опікувалася” забезпеченням робочою силою посівної, тож вона цікавилась ставленням селян до праці в колективному господарстві та розробляла “міровживання” по піднесенню трудової дисципліни. Оглядові матеріали, зібрані партійними обкомами, надсилалися до центру. Харківський обком КП(б)У інформував, що у Вовчанському районі в колгоспах селищ Рубіжне, Катівка, Захарівка на роботу виходить 30% селян, у с. Васильїв Полтавського району з двох артілей до роботи стає

70-80 чоловік замість 150, в колгоспах “За нове село”, “Перемога”, “Згода”, “Червона Перемога” Лохвицького району примічені факти відмови колгоспників працювати¹⁴⁴. Важко уявити, що всі ті селяни ігнорували роботу саме в колгоспі, скоріше більшість з них через голод була безсилою та хворою.

Реакція “робітничо-селянської” влади була миттєвою: ті селяни, які вижили, мають працювати повний день без будь-якої поблажливості. 8 квітня 1933 р. була прийнята відповідна постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У “Про тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах”¹⁴⁵. За нею колгоспнику заборонялося використовувати свій робочий час поза колгоспом, не дозволялось також висилати замість себе членів своєї родини. Невихід на роботу без поважних причин штрафувався в обсязі 5 трудоднів, а, в разі повторного пропуску робочого дня, селянина виключали з колгоспу без повернення паю.

Отже, навесні 1933 р. українських селян перетворили на безправних рабів, продовжуючи застосовувати до них все нові винаходи позаекономічного примусу.

Наприкінці посівної кампанії селу довели умови хлібоздачі в 1933 р., які запроваджували погектарний принцип. Багато селян поставилося до нововведення з недовірою. Василь Машталяр із с. Велика Бубнівка Волочиського району говорив: “Уряд видав нову постанову про обов’язкову здачу хліба державі з гектара, вони вже виробили заходи для цього, щоб знову вимотувати душу з селянина. Якщо тільки селяни засіють хліб, то держава знову забере його до зернини і селяни, як голодували, так і будуть голодувати”¹⁴⁶.

Відомий дослідник голодомору В. Маняк писав: “Сталін умів майстерно завдати моральної травми окремій людині, людському поколінню, цілому народові. Спочатку – моральна травма, потім – глобальна акція по деморалізації народу. З деморалізованим народом легко розправитись фізично. Голод 1932 – 1933 років – грандіозна операція умиротворення”¹⁴⁷.

На сьогодні вже опубліковано безліч свідчень того, як фізично винищували український хліборобський люд. Селянин П. Шкварченко з с. Будьонівка Вільшанського району сам вже пухлий, пішов на своє поле, забране у колгосп, нарвати колосків, щоб врятувати від голодної смерті малих дітей, але не встиг набрати й жмені, як отримав від колгоспного бригадира удар дрючком по голові і тут же помер¹⁴⁸.

Під час голодомору не тільки калічилися долі, залишалися сиротами діти, страшне лихо вплинуло на свідомість українського народу. У передмові до книги О. Міщенка "Безкровна війна" є такі слова Олесея Гончара: "Вимирали ж цілі села не будь-як, а за стратегічним диявольським розрахунком, адже треба було підірвати саме коріння нації, зруйнувати основи усталеної віками народної моралі, витруїти в душах людяність..."¹⁴⁹

Інформацію про жахливий моральний стан, в якому перебували селяни, ми можемо почерпнути також із споминів свідків. Галина Б. з с. Муравійка Куликівського району поблизу Чернігова свідчила: "У червні 1933 року село було в сум'ятті, люди плакали й посилали прокльони, вони лежали вздовж тинів, але ніхто не звертав на них уваги, думаючи про те, що завтра настане його черга. Люди вимирали майже щодня. Не було ні священика, ні відправ, не було кому навіть прийти й подивитися на все це..."¹⁵⁰

Характеризуючи морально-психологічну атмосферу на селі під час голодомору, зазначимо, що її основними рисами були ворожнеча, страх і ненависть. Голодних людей залякали репресіями, примусили мовчати. Виявлення будь-якого невдоволення було небезпечним. Так, згідно з протоколом №4 партійних та комсомольських зборів колгоспу ім. Паризької Комуни Комишнянського району Полтавщини від 12 червня 1933 р. партійцям та комсомольцям "пропонувалося" виявляти серед колгоспників "класові балачки" і про їхній зміст негайно інформувати секретаря осередку¹⁵¹.

Разом з тим голод викликав значні зміни у психіці людей, витруївши людяність, затьмаривши розум. Начальник політичного сектору МТС Київської області Налімов писав 14 червня 1933 р.: "Характерно, що народ притупів, абсолютно ні на смертність, ні на людоджерство не реагує"¹⁵². Проте лише у Київській області в квітні було зафіксовано 104, у травні – 244 випадки людоджерства¹⁵³. Нарком землеробства УСРР О.Одинцов у записці до ЦК КП(б)У розкрив своє бачення психічного стану тих селян, які перетнули межу людяності: "Людодіди, яких бачив і розмовляв, – бідняки, середняки, колгоспники, які мають мало трудоднів або без трудоднів, одноосібники, які не мають ніякого господарства. Всі вони справляють враження звірино-голодних людей, у яких немає ніяких бажань, крім одного бажання – що завгодно і якою завгодно ціною їсти"¹⁵⁴.

Гарний урожай 1933 р. був невеликою втіхою хліборобам. І хоча на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому

1933 р. Сталін висунув гасло “Зробити всіх колгоспників заможними”, яке відразу підхопили газети та агітатори всіх рівнів, українським селянам важко було повірити у щирість подібних заяв. Колгоспник Юхим Дескач з с. Сарнів Волочиського району Вінницької області на початку серпня 1933 р. говорив: “Нам кажуть, що ми повинні бути заможними, а разом з тим держава собі забирає хліб. Нічого з цього не буде, ми як голодували, так і в подальшому будемо голодувати. Мені лише шкода, що я не послухався старших товаришів, які втекли закордон”¹⁵⁵.

Повернути людям надію на завтрашній день теж було не просто. Біті „робітничо-селянською” владою, вони вже не вірили її обіцянкам. Селянин Т.Дацюк з с. Мислова Волочиського району міркував з приводу нового врожаю так: “Хоча у нас урожай і гарний, але ми його їсти все одно не будемо. Його заберуть, адже СРСР - країна велика, а Україна мусить усіх годувати. Люди, які добре працюють, ті дохнуть, а “портфелі” живуть. Але як люди дохнуть, то й вони теж здохнуть”¹⁵⁶.

Збиральна кампанія 1933 р. супроводжувалася великими втратами врожаю, основними причинами яких на цей раз була фізична виснаженість та пригноблений моральний стан хліборобів. За інформаційним повідомленням № 623 Деражнянського райвідділу ДПУ Вінницької області від 25 вересня 1933 р., у селах району втрати урожаю були чималими. У с. Городище, говорилося в документі, “...на полі багато незібраного хліба стоїть, овес майже весь, пшениця “горить” у скиртах, не зв’язана, пропала, ячмінь теж горить, бо мокрим звезли в скирти”¹⁵⁷. Долаючи ці проблеми, влада висунула гасло “Місто – на допомогу селу”, і на посівну та збиральну кампанії було мобілізовано понад 300 тис. міських жителів¹⁵⁸.

Хлібопоставки державі були виконані вже до початку листопада. Цього разу сталінське керівництво в основному дотрималося даних у січні обіцянок. Після виконання державних поставок хліб було розподілено між колгоспниками, ситуація на селі покращилася.

Як свідчать численні документи, незважаючи на жорстокі репресії, селяни України добре розібралися в тому, що і хто робив на селі, з якою метою. У їхній свідомості часом викривлено, але здебільшого адекватно відбилася оця найстрашніша трагедія в історії нашого народу – голод і голодомор 1932 – 1933 рр. Саме до терору голодом вдався Сталін, щоб упокорити українських селян, примусити їх працювати так, як працюють наймити чи

невільники, і не допустити надалі жодних проявів незадоволення курсом “пролетарської” держави. У цьому радянський режим домогся свого: селяни стали слухняними виконавцями волі зверху, безправною часткою системи командної економіки.

- ¹ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К., 1991.
- ² Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. – С.12-34; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Шаповал Ю. Україна 20-50-х: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х депортації, заслання, вислання. – К.,1994; Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К., 1996; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу. – К., 2000; Куліш А.Ф. Геноцид. Голодомор 1932 – 1933. Причини, жертви, злочинці. – К., Х., 2001.
- ³ Голодомор в Україні. 1932 – 1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса – Львів: 2001.
- ⁴ Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Процес розкуркулення 1929 – 1932 рр. очима селян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.2. – К.: Наукова думка, 1992. – С.41-45.
- ⁵ Безотосний М.Т. Україна в добу сталінщини: історія опору. – К., 2002.
- ⁶ Там само. – С.9.
- ⁷ Гриневич Л. Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні (1932-1933 рр.) // Голод-геноцид в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – К., Нью-Йорк, 2000. – С.191-204.
- ⁸ Капустян Г. Голод і селянська ментальність// Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С.179-190.
- ⁹ Шаталіна Є.П. Голодомор: соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні аспекти. //Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С.159-178.
- ¹⁰ Дровозюк С. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932 – 1933 рр в українській історіографії // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.7: Спеціальний – К., 2003. – С.250-257.
- ¹¹ Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.
- ¹² Шкварчук В Из-под грифа “Совершенно секретно”. Голодомор 1932 – 1933 годов на Черниговщине. – Чернигов, 1999.
- ¹³ Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам’янець-Подільський, 2001.

-
- ¹⁴ Viola L. Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and Culture of Peasant Resistance. Oxford University Press. - N.Y., Oxford, 1996.
- ¹⁵ Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995.
- ¹⁶ Graziosi, Andrea. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and peasants, 1917 – 1933. – Cambr., Mass.: Harvard UP, 1996.
- ¹⁷ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. (Пер. з англ.). – К., 1997.
- ¹⁸ Мейс Джеймс Е. Висновки та перспективи дослідження голоду 1933 року // Сучасність. – 1993. – №4. – С.150-154; Мейс Джеймс. Політичні причини голодомору в Україні (1932 – 1933рр.) // Український історичний журнал – 1995. - №1. – С.34-47.
- ¹⁹ Хлібні комісії послабили роботу // “Зоря – сталинець” в селі Сурско-Литовском. – 1932 – 13 лютого.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Кульчицький С. Демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.7: Спеціальний – К. – 2003. – С.15.
- ²² Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. – С.151.
- ²³ Там само.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20 – Спр.5406. – Арк.3-4.
- ²⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927 – 1939. В 5-ти т. –Т.3. Конец 1930 – 1933 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М., 2001. – С.409.
- ²⁶ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С.268.
- ²⁷ Мухіна М. Упокорення голодом. Збірник документів. –К., 1993. – С.142.
- ²⁸ Марочко В.І. “Торгзін”: золота ціна життя українських хліборобів // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.456.
- ²⁹ Трагедия советской деревни... Т.3 – С.312.
- ³⁰ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн.2. – К., 1994. – С.121.
- ³¹ Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 415.
- ³² ЦДАВО України. – Ф.8. – Оп.15. – Спр.48. – Арк.11.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.20. – Спр.5406. – Арк.28.
- ³⁴ Там само. – Спр.5401. – Арк.7.
- ³⁵ Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків... – С.164.
- ³⁶ Трагедия советской деревни... Т.3 – С.349.
- ³⁷ Там само. – С.279.
- ³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.20. – Спр.5373. – Арк.46.

-
- ³⁹ Трагедия советской деревни... Т.3 – С.318.
⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.20. – Спр.5372. – Арк.29.
⁴¹ Трагедия советской деревни... Т.3 – С.350.
⁴² Мовчан О.М. Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.559.
⁴³ Трагедия советской деревни... Т.3 – С.440.
⁴⁴ Мовчан О.М. Спротив хлібозаготівлям ...– С.556.
⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5401. – Арк.6-8.
⁴⁶ Там само. – Спр.5401. – Арк.23.
⁴⁷ Там само. – Спр.5401. – Арк.23-24.
⁴⁸ – Спр.5401. – Арк.27.
⁴⁹ Радянське село. – 1932 – 18 липня.
⁵⁰ Там само.
⁵¹ Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К., 1991. – С.152.
⁵² ЦДАГО України. - Ф.1. – Оп.20 – Спр.5387. – Арк.8.
⁵³ Там само. – Спр.5366. – Арк.28.
⁵⁴ Там само. – Арк.1.
⁵⁵ Там само. – Арк.7.
⁵⁶ Там само. – Арк.9.
⁵⁷ Там само. – Арк.3.
⁵⁸ Там само. – Арк.12.
⁵⁹ ДАХО. – Ф. П-50. – Оп.1. – Спр.75. – Арк.29.
⁶⁰ Там само. – Арк.28.
⁶¹ Там само. – Арк.29.
⁶² Там само. – Арк.71.
⁶³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5366. – Арк.43.
⁶⁴ Там само. – Арк.45.
⁶⁵ Трагедия советской деревни... Т.3 – С.18.
⁶⁶ Там само. – С.18.
⁶⁷ Там само. – С.404.
⁶⁸ Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К., 1989. – С.31.
⁶⁹ ДАХО. – Ф. П-50. – Оп.1. – Спр.75. – Арк.65.
⁷⁰ Там само.
⁷¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5407. – Арк.2-3.
⁷² Там само – Спр.5380. – Арк. 30.
⁷³ Там само.
⁷⁴ Трагедия советской деревни... Т.3 – С.21.
⁷⁵ Івницький Н. "Даёшь коллективизацию!" // Молодой коммунист. – 1988. – №4. – С.85.
⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5399. – Арк.48.
⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф.8. – Оп.15. – Спр.48. – Арк.2.
⁷⁸ Яценко Є.Ю. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині: Дис. ...канд. істор. наук. – Х., 1998. – С.94.
⁷⁹ ДАЖО. – Ф. Р-280. – Оп.1. – Спр.656. – Арк.157.

-
- ⁸⁰ Панчук М.І. Злочин Сталіна та його оточення // Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків... – С.44 - 45.
- ⁸¹ Кульчицький С. Проблема голоду 1932 – 1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр. // Голод-геноцид в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – К., Нью-Йорк, 2000. – С. 27.
- ⁸² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5386. – Арк.54.
- ⁸³ Там само – Спр.5395. – Арк.3.
- ⁸⁴ Там само – Спр.5393. – Арк.12-13.
- ⁸⁵ Гриневич Л. Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні (1932-1933 рр.) // Голод-геноцид в Україні: історико-політичний аналіз... – С.201.
- ⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20.– Спр.5401. – Арк.38.
- ⁸⁷ Там само. – Спр.5375. – Арк.172.
- ⁸⁸ Там само. – Спр.5387. – Арк.33.
- ⁸⁹ Там само. – Спр.5401. – Арк.83.
- ⁹⁰ Голодовка. 1932 – 1933 роки на Переяславщині. Свідчення. Переяслав-Хмельницький – Київ – Нью-Йорк, 2000. – С.30.
- ⁹¹ Радянське село. – 1932. – 17 листопада.
- ⁹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5387. – Арк.19.
- ⁹³ Мовчан О.М. Спротив хлібозаготівлям... – С.539.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5382. – Арк.93.
- ⁹⁵ Там само. – Спр.5387. – Арк.66.
- ⁹⁶ Там само. – Спр.5387. – Арк.8.
- ⁹⁷ Із бесіди Вільяма Стренга (Москва) з Уолтером Дюранті: 31 жовтня 1932 р. // Всесвіт. – 1989. – №11. – С.154.
- ⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.20 – Спр.5385. – Арк.76.
- ⁹⁹ Там само. – Спр.6273. – Арк.46.
- ¹⁰⁰ Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С.347.
- ¹⁰¹ За соціалістичну перебудову. – 1932 – 9 жовтня.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ За соціалістичну перебудову. – 1932 – 5 вересня.
- ¹⁰⁴ Радянське село. – 1932 – 25 вересня.
- ¹⁰⁵ Радянське село. – 1932 – 7 жовтня.
- ¹⁰⁶ За соціалістичну перебудову. – 1932 – 11 листопада.
- ¹⁰⁷ ДАЖО. – Ф. Р-280. – Оп.1. – Спр.656. – Арк.159.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ Там само – Арк.157.
- ¹¹⁰ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) – К., 1999. – С.177-179.
- ¹¹¹ Якименко М.А. Українське село: сім десятиліть перебудови. – Полтава, 1993. – С.53

-
- ¹¹² Веселова О. М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1931-1933, 1946-1947 : злочини проти народу. – К., 2000. – С.108.
- ¹¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5384. – Арк.138.
- ¹¹⁴ Там само. – Спр.5394. – Арк.62.
- ¹¹⁵ Там само. – Спр.5375. – Арк.114.
- ¹¹⁶ Там само. – Арк.100-101.
- ¹¹⁷ Там само. – Спр.5399. – Арк.23.
- ¹¹⁸ Там само. – Арк.22.
- ¹¹⁹ Шульга І. Людомор на Поділлі. –[Вінниця], 1993. – С.73.
- ¹²⁰ Там само.
- ¹²¹ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) – С.177.
- ¹²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6270. – Арк.11.
- ¹²³ Там само. – Арк.12.
- ¹²⁴ Голод на Україні, 1932 – 1933: Вибрані твори /Н. Каратницька (упоряд). – [Мюнхен], 1985. – С.117.
- ¹²⁵ Там само. – С.116.
- ¹²⁶ ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6210. – Арк.78.
- ¹²⁷ Там само. – Спр.6274. – Арк.110.
- ¹²⁸ Там само. – Арк.24.
- ¹²⁹ Там само. – Арк.137.
- ¹³⁰ Там само. – Арк.99.
- ¹³¹ Там само. – Спр.6275. – Арк.106.
- ¹³² Куліш А. Геноцид. Голодомор 1932 – 1933. Причини, жертви, злочини. – Харків, 2001.– С. 52.
- ¹³³ Там само.
- ¹³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.20. – Спр.6203. – Арк.7.
- ¹³⁵ Там само. – Спр.6210. – Арк.78.
- ¹³⁶ Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – С.41.
- ¹³⁷ Гриневич Л. Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні (1932-1933 рр.)... – С. 203.
- ¹³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6277. – Арк.106.
- ¹³⁹ Там само. – Арк.107.
- ¹⁴⁰ Там само. – Спр.6274. – Арк.116.
- ¹⁴¹ Там само. – Спр.6275. – Арк.3.
- ¹⁴² ДАХО. – Ф. П-71. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.38.
- ¹⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6267. – Арк.75.
- ¹⁴⁵ Там само. – Спр.6270. – Арк.49.
- ¹⁴⁶ Голод на Поділлі. Книга свідчень. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 31.
- ¹⁴⁷ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – К., 1991.– С.582.

-
- ¹⁴⁸ Соловей Д. Голгота України. Ч.1. Московсько-більшевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. – Дрогобич, 1993. – С.182.
- ¹⁴⁹ Міщенко О. Безкровна війна. Розповіді про голод 1933 року, записані в селах Козельщинського району на Полтавщині. – К., 1990. – С.4-5.
- ¹⁵⁰ Мухіна М. Упокорення голодом. – С.142.
- ¹⁵¹ ДАПО. – Ф. П-34. – Оп1. – Спр.1. – Арк.5.
- ¹⁵² ЦДАГО України. –Ф.1. – Оп.20. – Спр.6276. – Арк.57.
- ¹⁵³ Там само. – Арк.58.
- ¹⁵⁴ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні... Кн. 2. – С.128.
- ¹⁵⁵ ДАХО. – Ф. П-50. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.45.
- ¹⁵⁶ Там само. – Арк.25.
- ¹⁵⁷ Там само. – Ф. П-112. – Оп.1. – Спр.138. – Арк.2.
- ¹⁵⁸ Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – С.43.